

15 De Romeinse Tijd: interpretatie en conclusies (synthese)

R.D. Hoegen, L.I. Kooistra en C.W. Koot

15.1 Inleiding

Hoewel de laatste drie decennia veel archeologisch veldwerk is verricht in Noord-Brabant, bestaat nog geen samenhangend, provinciebreed beeld over de bewoningsgeschiedenis van de Late IJzertijd tot en met de Laat-Romeinse Tijd. Volgens het recente overzicht van Verwers is de verklaring hiervoor dat in sommige streken microregio's intensief zijn onderzocht terwijl in andere streken nauwelijks archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden.¹ De huidige inzichten in de bewoningsgeschiedenis laten zich kort samenvatten. Met de intrede van de Romeinse provinciale machtsstructuur veranderde er aanvankelijk weinig en bleven de reeds bewoonde nederzettingen bewoond. Het proces van meer gegroepeerde bewoning, dat aanving in de Late IJzertijd, continueerde zich, net als het gebruik om huizen op hetzelfde erf te herbouwen. Niet alleen erven werden door meerdere generaties bewoond maar ook huizen, die werden opgetrokken in een meer robuuste constructiewijze (afb. 15.1). Na de Vroeg-Romeinse Tijd ontstond een meer gedifferentieerd nederzettingssysteem. Naast kleine agrarische nederzettingen ontstonden omsloten landelijke nederzettingen (*villae*) en landelijke en stedelijke centra.² Daarnaast verschenen heiligdommen en militaire nederzettingen. De 2e eeuw vertoonde intensieve bewoning, die aanzienlijk afnam in de 3e eeuw. Deze bewoningsafname lijkt zich te weerspiegelen in pollendiagrammen door een uitbreiding van bos, een proces dat overigens aanving in de 2e eeuw. Laat-Romeinse bewoningssporen zijn schaars en nog nauwelijks onderzocht en tot voor kort was het westelijke deel van Noord-Brabant archeologisch gezien een *terra incognita*. De laatste tien jaar is deze achterstand echter ruimschoots ingelopen, onder meer door grootschalige onderzoeken in het tracé van de Hoge Snelheidslijn en in de uitbreidingswijken van Breda-West. Voor Breda-West zal in dit hoofdstuk worden nagegaan in hoeverre het hierboven geschetste beeld kan worden bevestigd en aangevuld. Hiervoor zullen achtereenvolgens de fasering en verspreiding van de bewoningssporen worden onderzocht en zal worden bepaald tot welk type nederzetting ze behoren. Om dit goed te kunnen bepalen wordt tevens de aandacht gevestigd op de agrarische bestaanswijze en de materiële cultuur.

Afb. 15.1 Reconstructie van een woonerf uit de Late IJzertijd (Frankrijk, Villeneuve d'Asq).

¹ Verwers 1998.

² Slofstra 1991, Verwers 1998 volgt deze indeling.

15.2 Fasering en verspreiding van bewoningssporen

In de Late IJzertijd waren de vier dekzandruggen van Breda-West spaarzaam bewoond, in de Vroeg-Romeinse Tijd nam de bewoning vervolgens toe. De bewoningssporen concentreren zich vooral op Steen- en Huifakker en in mindere mate op Emerakker en Moskes. De gegevens zullen per dekzandrug en periode worden beschreven.

15.2.1 Steenakker

Periode I: 250 – 12 v. Chr.

Tot deze periode behoren in ieder geval Huizen 32 en 33, Spieker 93, Kuilen 102 en 103, en een afvalkuil. Aangezien veel spiekers en (bij)gebouwen niet nauwkeuriger zijn te dateren dan de tijdsperiode IJzertijd tot en met Romeinse Tijd, valt aan te nemen dat een aantal spiekers uit periode I stamt. De plattegronden van Huizen 32 en 33 onderscheiden zich van Romeinse plattegronden door hun lichte constructiewijze en situering aan de rand van een ven. De oriëntatie van de huizen komt wel overeen met huizen uit jongere Romeinse perioden. De plattegrond van Huis 33 valt op door zowel een twee- als drieledige axiale inrichting. De drieledige indeling wordt over het algemeen toegekend aan het staldeel. In dit geval is dat het westelijke deel, hetgeen zeer ongebruikelijk is; de stal bevond zich gewoonlijk in het oostelijke deel. De enige Zuid-Nederlandse parallel stamt uit Oss-Horzak.³ Ten zuiden van Huis 33 lagen een grote afvalkuil en Waterput 7. In het bovenste gedeelte van de vulling van de waterput is Romeins aardewerk aangetroffen maar uit de kern komt onder andere een complete late-ijzertijd pot. De sporen dateren vermoedelijk uit het laatste deel van de Late IJzertijd. Deze veronderstelling is enerzijds gebaseerd op de overeenkomst in oriëntatie tussen Huizen 32 en 33 en huizen uit de Romeinse Tijd, en anderzijds op de zeer vroege Romeinse begravingen in het kleine urnenveld aan de overzijde van het ven. In de Late IJzertijd werden overledenen namelijk in de directe nabijheid van het huis begraven.⁴

Periode II: 12 v. Chr. – 70 n. Chr.

In de sporen van Huizen 46, 47 en 48 is handgevoerd aardewerk uit de Late IJzertijd / Vroeg-Romeinse Tijd aangetroffen. In de noordwestelijke zone van Steenakker zijn naast dergelijk aardewerk ook een fragment van een glazen *La Tène*-armband, een kapfibula en een keltische en Romeinse republikeinse munt gevonden, wat de datering van de huizen ondersteunt.⁵

De geringe lengte van 15 m in combinatie met diep gefundeerde middenstaanders dateren Huis 50, een Alphen-Ekerenhuis, waarschijnlijk in dezelfde periode.⁶ Er is geen vondstmateriaal aangetroffen om deze datering te ondersteunen. Aangezien de datering van Huis 50 niet zeker is, geldt Huis 46 als één van de vroegste voorbeelden van dit huistype. Ook dit huis is met een lengte van 14 m niet groot. In de sporen zijn behalve scherven handgevoerd aardewerk uit de Late IJzertijd / Vroeg-Romeinse Tijd ook scherven gedraaid aardewerk uit de 3e eeuw n. Chr. gevonden. Deze scherven zijn afval van Huis 47, dat later in de 3e eeuw op de resten van Huis 46 is gebouwd. Materiaal van Huis 47 is in de sporen van Huis 46 terecht gekomen en andersom. Vooral in het verdiepte staldeel van Huis 47 bevond zich veel 1e-eeuws materiaal, waaronder aardewerk, glas en metaal.

De bewoningssporen uit periode II en later concentreren zich op het hoogste deel van de dekzandrug. Het ven bleef echter benut; hier lagen Waterputten 25, 26 en 28. Op de flanken van de dekzandrug, richting het beekdal, lagen verspreid enige spiekers en *horrea* enkele zelfs temidden van het kleine urnenveld, waarin echter ook in de Vroeg-Romeinse Tijd crematies zijn bijgezet. De chronologie van de verschillende activiteiten op deze locatie is niet duidelijk. Als voorbeeld

³ Jansen & Fokkens 2002, 327 (huis 16).

⁴ Gerritsen 2001, 121-138.

⁵ Nr. 879: Kelten, aes AVAVGLA-type, 30 v. Chr - 20 n. Chr en nr. 1061 (zie afb. 15.8): Romeinse republiek, monetarius Q. Fabius Labeo, denarius 124 v. Chr., geslagen te Rome (uit database munten Breda).

⁶ Slofstra 1991, 141 en 158; de lengte van de Alphen-Ekerenhuis neemt toe in de 2e en het begin van de 3e eeuw.

dienen Graven 30 en 33, die met behulp van ¹⁴C-ouderdomsbepalingen zijn gedateerd rond het begin van de jaartelling.⁷ In die tijd zijn graven aangelegd met een aaneengeschakelde, onregelmatige randstructuur. Deze onregelmatigheid is opvallend ten opzichte van de graven uit de Midden-IJzertijd. Het aardewerk uit Graf 30 dateert rond 100 n.Chr., hetgeen moeilijk in overeenstemming is te brengen met de ¹⁴C-datering van rond het begin van de jaartelling.

Vanaf de Romeinse Tijd is sprake van archeologisch zichtbaar waterbeheer, zo voerden Greppels 10 en 38 overtollig water af naar de Betlehemloop. Greppel 10, gelegen tussen het ven en het beekdal, is derhalve wellicht benut om het waterpeil van het ven te reguleren. Eenmaal in het beekdal ligt de greppel min of meer parallel aan de beekloop, waardoor misschien ook een scheiding werd gecreëerd tussen bouwland en weiden. Een andere verklaring is dat graven vaak langs wegen werden aangelegd. De kortste route om van de nederzetting op Huifakker naar Steenakker te lopen was langs de zuidzijde de Bethlehemloop over te steken, om vervolgens langs de graven op de dekzandflank en langs het ven naar het plateau van Steenakker te komen.

Periode III: 70 n. Chr. – ca. 125 n. Chr.

De bekisting van Waterput 26 is vervaardigd met hout uit 76 n.Chr. maar het aardewerk uit de vulling stamt vooral uit het begin van de 2e eeuw. De waterput is de enige context die zonder twijfel uit de 2e eeuw dateert. In andere contexten lag wat 2e-eeuws zwerfmateriaal maar bevond zich in de vulling meer jonger materiaal. Dat geldt bijvoorbeeld voor Huis 47, dat in de 3e eeuw wordt gedateerd aan de hand van aardewerk dat uit de vulling van het verdiepte staldeel komt. Tot het eveneens aangetroffen 1e en 2e eeuwse aardewerk behoren onder meer *terra sigillata* van vormen die tussen 120 en 210 n.Chr. zijn gemaakt en geverfd aardewerk (techniek A, zie hoofdstuk 13). Het is onduidelijk in hoeverre dit aardewerk bewoning op Steenakker representeert, aangezien er geen huizen zijn die met zekerheid uit de 2e eeuw stammen.

Periode IV: 200 – 270 n. Chr.

Aan het einde van de 2e of, meer waarschijnlijk, in de 3e eeuw lijkt op Steenakker een nieuwe fase van bewoning te zijn aangebroken. De plattegronden van Huizen 45, 47 en 48 stammen op zijn vroegst uit het einde van de 2e eeuw en zijn op zijn laatst tot begin 4e eeuw in gebruik geweest.

Huis 48 is vermoedelijk ouder dan Huis 47 uit het derde kwart van de 3e eeuw. Gezien de ligging van de plattegronden is het onwaarschijnlijk dat beide huizen gelijktijdig zijn bewoond. Tussen Huizen 47 en 45 lag Hutkom 3, die merkwaardig genoeg ter plaatse van de voormalige Waterput 22 was uitgegraven. Vermoedelijk behoorde de waterput tot één van beide huizen en het lijkt logisch de waterput te associëren met Huis 48, zodat meer tijd is verstreken tussen het in onbruik raken van de waterput en de aanleg van de hutkom.

Huis 42 lag in de noordoostelijke zone van Steenakker en stamt uit het einde van de 2e of het begin van de 3e eeuw. Het huis wijkt af in oriëntatie en bouwstijl; in plaats van de gebruikelijke bouwwijze van het Alphen-Ekerenhuistype heeft de plattegrond een twee- en driedelige indeling en vertoont een lichtere constructiewijze.

Ten noordwesten van Huis 42 lagen Huizen 51 tot en met 54. Huis 51 zou vanwege de geringe lengte uit de 1e eeuw kunnen stammen, maar het aardewerk uit de paalsporen dateert uit de 3e eeuw. Huis 52 is vermoedelijk jonger dan Huis 51 en het opvallende aan de plattegrond zijn de palen buiten de wand. Die stonden op zo'n ruime afstand dat het zeer waarschijnlijk geen buitenstijlen waren om de daklast te dragen, maar onderdeel van een gaanderij of porticus. Waterputten 20 en 21 die naast Huis 52 lagen en vermoedelijk tot het erf ervan behoorden, zullen niet gelijktijdig in gebruik zijn geweest. De sporen van Huizen 53 en 54 liggen door elkaar en dit vormt nog een aanwijzing dat periode IV uit verscheidene bewoningsfasen bestond. Ten zuiden van Huizen 53 en 54 lag Hut-

⁷ Datering AA-52382 en AA-52383.

kom 1, die twee constructiefasen kent waarbij de oriëntatie van de eerste fase overeenkomt met die van Huizen 53 en 54. Een ¹⁴C-ouderdomsbepaling dateert deze fase in het einde van de 2e of het begin van de 3e eeuw.⁸ De tweede fase is aanmerkelijk jonger, scherven van een Chenet-vorm 333 duiden op het einde van de 3e of het begin van de 4e eeuw.

Periode V: 350 – 400 n. Chr.

Sporen die met zekerheid uit de eerste helft van de 4e eeuw dateren ontbreken. Verscheidene hutkommen zijn echter illustratief voor laat-romeinse bewoning. In een aantal hutkommen is handgevormd Germaans Rijn-Weser -aardewerk gevonden, dat wordt gedateerd in de tweede helft van de 4e eeuw. Het gedraaide aardewerk uit de hutkommen dateert echter uit het einde van de 3e en het begin van de 4e eeuw. Behalve de hutkommen en Spiekers 187 en 188 kunnen geen structuren met zekerheid aan deze periode worden toegeschreven. Een typisch Saksische *Schalenurne* met golflijnen en rozetversiering geeft aan dat Steenakker werd bewoond tot omstreeks 400 n. Chr.

15.2.2 Huifakker

Periode I en II: 250 v. Chr. – 70 n. Chr.

Sporen uit de Late IJzertijd zijn nauwelijks aangetroffen op Huifakker, slechts twee waterkuilen en enkele kuilen kunnen tot deze periode worden gerekend. De vroegste woonstalhuizen dateren op basis van hun constructie vermoedelijk pas uit het einde van de Late IJzertijd of het begin van de Romeinse Tijd. Zo vertoont de plattegrond van Huis 38, en vermoedelijk ook van Huis 56, geen middenstaanders in de kopse wanden en ook de plaatsing van buitenstijlen duidt op een vroege datering.⁹ Het ontbreken van gedraaid aardewerk in de paalsporen sluit hierbij aan. Uit de vulling van de nabij Huis 56 gelegen Waterput 30 komt Arretijnse *terra sigillata* dat tussen 20 v. Chr. en 40 n. Chr. wordt gedateerd.¹⁰ Het lijkt zeer aannemelijk dat de waterput onderdeel was van het erf van Huis 56, waardoor de vroege datering daarvan nog verder onderbouwd wordt.

Aardewerk uit de eerste helft van de 1e eeuw is eveneens gevonden in Waterput 37 maar betreft opspit aangezien de waterput is gegraven aan het einde van de 1e eeuw. Het gaat mogelijk om afval van de bewoners van het 1e-eeuwse Huis 62. Ondanks de vroege datering, die zich niet beperkt tot de eerste decennia, was dit huis al voorzien van een porticus. De oriëntatie van de lange Greppels 22 en 23, die ook uit de 1e eeuw n. Chr. dateren, lijkt er op te wijzen dat de ruimere omgeving was ingericht in samenhang met de bouw of bewoning van Huis 62. Tussen Greppels 22 en 23 is ter hoogte van Spieker 144 overigens een sestertius van Vespasianus gevonden.¹¹

De huizen waren waarschijnlijk niet gelijktijdig bewoond.

Periode IV: 200 – 270 n. Chr.

Van Huifakker zijn geen sporen bekend uit de 2e eeuw, maar in de vullingen van het verdiepte staldeel van Huis 59 en Waterput 37 komen wel 2e-eeuwse *terra sigillata* scherven voor tussen het verder 3e eeuwse aardewerk. De 3e-eeuwse bewoning concentreert zich op een iets hoger gelegen strook op het noordelijke, laag gelegen deel van de dekzandrug¹², waar Huizen 57 tot en met 61 zijn aangetroffen. De westzijde wordt begrensd door een ven, de oostzijde door de flank naar de Weteringenloop. De datering van Huis 57 is onzeker omdat de datering berust op associatie met de naast gelegen Waterput 31 die uit de 3e eeuw dateert. Ten oosten van Huizen 60 en 61 lagen twee waterputten die met behulp van dendrochronologie in 214 en 225 n. Chr. zijn gedateerd. Zij behoorden vermoedelijk tot de erven van deze huizen. Huis 60 is mogelijk iets ouder dan Huis 59 maar desondanks wordt aangenomen dat de vijf huizen gelijktijdig werden bewoond. Ten zuiden van de huizen lagen verschillende spiekers die in het zuid-

⁸ Datering AA-52393.

⁹ Voorbeelden van het Alphen-Ekerenhuistype in combinatie met buitenstijlen zijn recentelijk aangetroffen in Lieshout-Nieuwenhof (Ververs 1998, 57, fig 16), Lieshout-Beekseweg (Hiddink & Kortlang 2000, fig. 7, huis 61) en Goirle (Hendriks & Van Nuenen 1998a, huis 5).

¹⁰ Haltern type 8, Etlinger et al. 2002, 90-91.

¹¹ Nr. 1078: BR-60-00, 12-0-0: Vespasianus, sestertius 71 na Chr.

¹² De 3e eeuwse bewoningssporen op de dekzandrug van de Steenakker liggen ongeveer 1,5 meter hoger.

oosten werden omsloten door Greppels 38 en 8, die dezelfde oriëntatie hebben als de huizen en de 3e-eeuwse bewoning lijken te omsluiten. Gezien de diepte van de greppels hadden ze een andere functie dan de 1e-eeuwse greppels op Huifakker. Ten westen van het porticushuis 62 is ook 3e-eeuws materiaal aangetroffen in waterputten en bijvoorbeeld in Kuil 130, een brandkuil. Vermoedelijk zijn deze sporen, met inbegrip van het afval daarin, voortgekomen uit de bewoning van Huis 65 dat meer westelijk lag.

Bewoningssporen uit de 3e eeuw zijn ook aangetroffen op het zuidelijke deel van Huifakker en bestaan uit Huis 66 en enkele spiekers.

15.2.3 Emerakker

Periode I: 250 – 12 v. Chr.

Op Emerakker dateert alleen het tweeledige Huis 39 met zekerheid uit de Late IJzertijd. De omringende spiekers en bijgebouwtjes kunnen niet nauwkeuriger gedateerd worden dan IJzertijd of Romeinse Tijd vanwege het ontbreken van vondstmateriaal. Het huis lag aan de rand van het onderzochte terrein. De directe omgeving is door tijdgebrek slechts gedeeltelijk onderzocht waardoor bewoningssporen uit deze periode vermoedelijk verloren zijn gegaan.

In tegenstelling tot Steen- en Huifakker zijn geen scherven gedraaid aardewerk uit de Romeinse Tijd gevonden, wat een aanwijzing vormt dat bewoningssporen uit die tijd afwezigheid zijn. Dit vermoeden maakt het echter lastig Waterput 44 in het noordwestelijk deel van het onderzochte terrein te dateren. De vulling bevatte een versleten wandscherf van een *dolium* en het is onduidelijk of deze vondst moet worden geïnterpreteerd als opspit in een jongere context of als jongere intrusie in een oudere context. De nabijgelegen Waterput 43 draagt weinig bij aan het oplossen van dit dilemma, aangezien de vulling van dit spoor niet meer dan enkele kruimels handgevormd aardewerk heeft opgeleverd.

15.2.4 Moskes

In de onderzochte delen van deze dekzandrug zijn geen onmiskenbare sporen uit de Late IJzertijd aangetroffen. Tevens ontbreekt materiaal, met name gedraaid aardewerk, waaruit onomstotelijk blijkt dat de gedocumenteerde sporen dateren uit de Romeinse Tijd.

Periode II: 12 v. Chr. – 70 n. Chr.

In het onderzochte deel liggen de plattegronden van Huizen 40 en 41, waarbij Huis 40 ouder lijkt te zijn dan Huis 41. In beide plattegronden zijn de zware middenstaanders binnenshuis geplaatst.¹³ De sporen van de plattegronden en de sporen er omheen bevatten handgevormd aardewerk, dat in het algemeen als “inheems romeins” wordt gekenschetst en niet nader te dateren is dan Vroeg- en Midden-Romeins. Het geheel ontbreken van scherven gedraaid aardewerk, in combinatie met de schilddakconstructie en wandgreppel, doet vermoeden dat de plattegronden uit het einde van de Late IJzertijd en Vroeg-Romeinse Tijd dateren. Uit het overzicht van de bewoningssporen blijkt dat de Late IJzertijd spaarzaam is vertegenwoordigd. De overgang van Late IJzertijd naar Romeinse Tijd is niettemin op elke dekzandrug aanwezig, hoewel in de Romeinse Tijd de bewoning zich alleen lijkt voort te zetten op Steen- en Huifakker. Dit is een belangrijke tussentijdse conclusie, waarmee echter voorzichtig dient te worden omgegaan. Vooral voor Emerakker en Moskes geldt dat grote delen niet zijn onderzocht en de opgegraven delen niet representatief hoeven te zijn. Dit geldt in mindere mate voor de twee andere dekzandruggen.

De huisplattegronden betreffen allemaal woonstalhuizen, waaruit blijkt dat elk huishouden in zijn levensbehoefte voorzag met behulp van landbouw. Over vee-

¹³ De zware middenstaanders binnenshuis wijzen op een schilddakconstructie.

teelt hebben we weinig directe aanwijzingen in de vorm van botten, maar de stal-delen zijn een aanwijzing dat vee werd gehouden. Gelukkig kan het archeobotanisch onderzoek informatie verschaffen over veeteelt en, meer nog over akkerbouw en de vegetatie. Deze onderwerpen staan centraal in de volgende paragraaf.

15.3 De landbouwgeschiedenis van Breda-West in de vroeg-historische tijd.¹⁴

Deze paragraaf is het vervolg op de landbouwgeschiedenis van de late prehistorie (zie paragraaf 10.3). Vanwege de conserveringscondities in de bodem ligt de nadruk op de plantaardige kant van de agrarische economie. Achtereenvolgens zal worden ingegaan op agrarische producten, akkerbouw, veeteelt, opslag en voedselbereiding.

15.3.1 Agrarische producten

In de late prehistorie bestond het graanassortiment voornamelijk uit bedekte gerst (*Hordeum vulgare*), emmertarwe (*Triticum dicoccon*) en pluimgierst (*Panicum miliaceum*). Deze drie gewassen waren ook aanwezig in de vroeg-historische periode, zij het dat de twee laatstgenoemde aan het eind van de Romeinse Tijd verdwijnen. Er treden overigens nog meer veranderingen op. Zo was in de late prehistorie spelttarwe (*Triticum spelta*) nog een gewas van enige betekenis, maar macroresten hiervan zijn slechts eenmaal in een Romeinse context aangetroffen. Daarnaast is broodtarwe (*Triticum aestivum*) aangetroffen uit de Laat-Romeinse Tijd of Vroege Middeleeuwen en is de opkomst van rogge (*Secale cereale*) zichtbaar vanaf de Romeinse Tijd (zie tabel 15.1 en bijlagen 4.1 en 4.2).

periode	IJZL	ROMV	ROMM	ROM	ROML-VME	VME	
<i>Granen</i>							
<i>Hordeum vulgare</i>	████████████████████	████████████████████	████████████████████	████████████████████	████████████████████	████████████████████	Bedekte gerst
<i>Panicum miliaceum</i>	████████████████████	████████████████████	████████████████████	████████████████████	████████████████████	████████████████████	Pluimgierst
<i>Secale cereale</i>				████████████████████	████████████████████	████████████████████	Rogge
<i>Triticum aestivum</i>				████████████████████	████████████████████	████████████████████	Broodtarwe
<i>Triticum dicoccon</i>	████████████████████	████████████████████	████████████████████	████████████████████	████████████████████	████████████████████	Emmertarwe
<i>Triticum spelta</i>			████████████████████	████████████████████	████████████████████	████████████████████	Spelttarwe
<i>Peulvruchten</i>							
<i>Pisum sativum</i>		████████████████████	████████████████████	████████████████████	████████████████████	████████████████████	Erwt
<i>Vicia faba var. minor</i>		████████████████████	████████████████████	████████████████████	████████████████████	████████████████████	Duivenboon
<i>Oliehoudende zaden</i>							
<i>Brassica rapa</i>				████████████████████	████████████████████	████████████████████	Raapzaad
<i>Linum usitatissimum</i>	████████████████████	████████████████████	████████████████████	████████████████████	████████████████████	████████████████████	Vlas/Lijnzaad
<i>Noten en fruit</i>							
<i>Corylus avellana</i>				████████████████████	████████████████████	████████████████████	Hazelaar
<i>Crataegus cf. monogyna</i>		████████████████████	████████████████████	████████████████████	████████████████████	████████████████████	Eenstijlige(?) meidoorn
<i>Prunus domestica subsp. insititia</i>				████████████████████	████████████████████	████████████████████	Kroosjes
<i>Quercus</i>				████████████████████	████████████████████	████████████████████	Eik(els)
<i>Rubus idaeus</i>	████████████████████	████████████████████	████████████████████	████████████████████	████████████████████	████████████████████	Framboos
<i>Rubus fruticosus</i>		████████████████████	████████████████████	████████████████████	████████████████████	████████████████████	Gewone braam
<i>Sambucus nigra</i>		████████████████████	████████████████████	████████████████████	████████████████████	████████████████████	Gewone vlier
<i>Mogelijke medicinale planten</i>							
<i>Ballota nigra</i>				████████████████████	████████████████████	████████████████████	Stinkende ballote

Tabel 15.1 Cultuurgewassen en in het wild verzamelde noten en vruchten. Hoe dikker de lijn, des te regelmatig is het product in de monsters aangetroffen, een stippellijn geeft aan dat het product in de betreffende periode niet is teruggevonden.

¹⁴ Deze paragraaf is geschreven door L.I. Kooistra.

De resultaten in Breda-West wijken niet af van de gegevens van elders in het buitengebied van Breda.¹⁵ Ook in de regionale context van de Zuid-Nederlandse zandgronden valt de overeenkomst in data op.¹⁶ Overal op de Zuid-Nederlandse zandgronden verdween spelttarwe in de Romeinse Tijd uit beeld, terwijl dat juist het voornaamste gewas is geweest in het Duitse Rijnland en het aangrenzende Nederlandse lössgebied.¹⁷ De verklaring voor deze populariteit is de voorkeur die het genoot in de provinciaal-romeinse voedselbereiding. Het is dan ook de vraag waarom niets van die voorkeur voor spelttarwe op de zandgronden is terug te vinden en het is verleidelijk om het verdwijnen van spelttarwe te wijten aan de bodemgesteldheid. In de loop van de Late IJzertijd vond de overgang plaats van "zwerfende erven" naar plaatsvaste bewoning gedurende enige generaties. Een mogelijk gevolg van deze veranderde leefwijze is dat weidegronden en akkers langere tijd in gebruik waren, waardoor de grond verarmde en ongeschikt werd voor de verbouw van spelt.

Peulvruchten zijn sterker vertegenwoordigd in de Romeinse Tijd dan in de late prehistorie. Erwt (*Pisum sativum*) en duiveboon (*Vicia faba* var. *minor*) zijn beide aangetroffen in Waterput 37 uit de Vroeg-Romeinse Tijd (bijlage 4.2). Peulvruchten blijven over het algemeen slecht bewaard en het is zeker mogelijk dat ze tevens in de andere vroeg-historische perioden geconsumeerd zijn.¹⁸ Elders in het buitengebied van Breda en op de Zuid-Nederlandse zandgronden zijn vondsten van peulvruchten eveneens schaars. De vondsten van Breda-West en die uit de regio Breda en van de Zuid-Nederlandse zandgronden sluiten goed op elkaar aan. Oliehoudende zaden zijn met twee soorten vertegenwoordigd: raapzaad en vlas. Huttentut (*Camelina sativa*), in de late prehistorie nog aanwezig, ontbreekt in alle vroeg-historische perioden. Kennelijk werd het gewas niet langer gebruikt, zoals vrijwel overal in deze periode. Vlas of lijnzaad (*Linum usitatissimum*) komt in diverse monsters voor uit de Late IJzertijd, de Vroeg-Romeinse Tijd en de Romeinse Tijd in het algemeen. Zoals al is toegelicht in hoofdstuk 10 heeft dit gewas twee toepassingen: de zaden kunnen voor oliewinning zijn gekweekt en van de (vlas)vezels uit de stengels kan linnen worden gemaakt. De vondsten geven niet prijs voor welk doeleinde het gewas is gebruikt, maar omdat alleen zaden en kapselfragmenten zijn gevonden, wordt ervan uitgegaan dat het gewas in elk geval voor oliewinning is gebruikt.

Van raapzaad (*Brassica rapa*) zijn eveneens meerdere toepassingen bekend. Het gewas werd waarschijnlijk in eerste instantie om de rapen (ondergrondse knollen) gekweekt en in het tweede jaar vormde het zaad een bijproduct dat voor oliewinning werd gebruikt.¹⁹ De vroegste vondsten van raapzaad in Nederland dateren uit de Vroege IJzertijd en zijn afkomstig van een vindplaats bij Spijkenisse.²⁰ Vermoedelijk is de plant daar als oliehoudend gewas verbouwd, maar het is niet uitgesloten dat de zaden afkomstig zijn van wilde planten. Het is de vraag of raapzaad op eigen kracht, als akkeronkruid in zaaigoedmengsels, of als voedingsgewas in Nederland terecht is gekomen. Hoewel raapzaad tegenwoordig door Van der Meijden als een ingeburgerde soort wordt beschouwd, is het door Haveman en consorten niet als akkeronkruid geregistreerd.²¹ Voor het spontaan ontkiemen van raapzaad is een omgewerkte, humushoudende, vochtige grond nodig.²² De akkers van Breda-West lagen doorgaans op de hoge droge gronden, hoewel niet kan worden uitgesloten dat zich hierin ook plassen en poeltjes bevonden. Het genoemde milieu kwam echter veelvuldig voor in het beekdal en in de buurt van de waterput waarin het raapzaad is aangetroffen. Aangezien het voorkomen van opengewerkte grond alleen kan zijn bewerkstelligd door menselijke activiteiten is de kans klein dat raapzaad op eigen kracht in Breda-West is gekomen. Op basis van deze overwegingen wordt aangenomen dat raapzaad is geïntroduceerd voor de rapen of de oliehoudende zaden.

In de vroeg-historische periode komen, naast noten en vruchten die in de omgeving werden verzameld, ook kroosjes (*Prunus domestica* subsp. *insititia*) voor. Een pit van deze pruimensoort is aangetroffen op Huifakker in Waterput 33 uit de Midden-Romeinse Tijd.

15 Kooistra L.I. in prep. b.

16 Bakels 1980(1981) (Oss); Bakels et al. 1997 (Oss); Van Beurden 2002 (Hoogeloon, Geldrop); Buurman 1990 (Oosterhout); Hämmänen 2000 (Vénray); Luijten 1990 (Geldrop); 1994 (Eindhoven); Pals 1988 (Dommelen).

17 Kooistra 1996, 85-116.

18 Ook zijn beide soorten vastgesteld in Kuil 136 uit de Vroege Middeleeuwen (zie bijlage 4.2, context 32-28), alsmede bedekte gerst, rogge en verkoelde eikels. In tijden van voedselnood zijn eikels waarschijnlijk vermalen tot deeg (De Hingh 2000). Gezien deze samenstelling wordt verondersteld dat een verbrande voedselvoorraad is gedeponeerd in deze kuil. Overduidelijke aanwijzingen voor menselijke consumptie van eikels in de late prehistorie ontbreken in Breda-West, aangezien het onverkoelde en soms onrijpe eikels betreft.

19 Toxopeus 1984, 537.

20 Brinkkemper 1993, 57.

21 Respectievelijk Van der Meijden 1996, 203 en Haveman et al. 1998, 199-246.

22 Weeda et al. 1987, 46.

Net als voor de late prehistorie is het ook voor de vroeg-historische periode moeilijk vast te stellen welke groenten en kruiden genuttigd zijn. Vanaf de Romeinse Tijd komt in Nederland een aantal typische groenten en tuinkruiden voor zoals biet (*Beta vulgaris*), dille (*Anethum graveolens*) en koriander (*Coriandrum sativum*). In Breda-West zijn deze soorten echter niet aangetroffen. Wellicht kende men deze producten niet, maar gezien de vondsten elders in het zuidelijke deel van Nederland lijkt dat onwaarschijnlijk. Aangezien de dichtheden waarin deze soorten doorgaans worden aangetroffen klein zijn, hebben we deze soorten waarschijnlijk niet kunnen detecteren.

In de categorie mogelijk medicinale planten is stinkende ballote (*Ballota nigra*) geplaatst. Stinkende ballote is een plant van matig tot zeer voedselrijke en kalkrijke omgewerkte grond.²³ Hoewel het dus een plant is die in het wild in Nederland voorkomt, is het niet waarschijnlijk dat de zure en over het algemeen voedselarme grond van Breda-West in de Romeinse Tijd een natuurlijke groeiplaats was. Waarschijnlijk is de plant bewust gekweekt of neergezet ten behoeve van de medicinale kwaliteiten; het staat bekend als middel tegen spierkramp.²⁴ Daarnaast werd het in het nabije verleden gebruikt tegen epilepsie en zwaarmoedigheid. Of de plant in de Romeinse Tijd tegen deze kwalen werd ingezet is niet bekend. Wel was er enige moed voor nodig om de plant te verzamelen en als medicijn te nuttigen omdat de plant zijn naam alle eer aan doet; hij stinkt geweldig.

15.3.2 Akkerbouw en veeteelt

De aanwezigheid van dorsafval is in een aantal gevallen een belangrijke aanwijzing voor lokale verbouw van gewassen (zie ook hoofdstuk 10). Uit de Late IJzertijd en Romeinse Tijd zijn kafresten gevonden van bedekte gerst, pluimgierst, emmer- en spelttarwe (zie bijlage 4.2). Bij bedekte gerst gaat het om resten die in principe alleen worden gevonden als het gewas lokaal wordt verbouwd. De kafresten van pluimgierst, emmer- en spelttarwe kunnen ook in nederzettingen worden gevonden die het graan van elders aanvoerden. Het gaat hier namelijk om de typerende kafresten waarin de korrels doorgaans werden getransporteerd. De aantallen kafresten van bedekte gerst, emmer- en spelttarwe zijn aan de lage kant. Voor de laatste twee granen zou dat er op kunnen duiden dat deze inderdaad van elders zijn aangevoerd. Er zijn echter ook weinig graankorrels van emmer- en spelttarwe gevonden, zodat ervan wordt uitgegaan dat de lage aantallen wijzen op nederzettingen met onder meer verkoolde kafresten duidt eerder op een agrarische nederzetting met lokale graanverbouw dan op een louter consumerende nederzetting.²⁵ Naast kafresten zijn op Huifakker op drie locaties stengelresten van mogelijk graan gevonden. Hoewel stro een economische waarde kon hebben en dus verhandelbaar was, wordt aangenomen dat de aanwezigheid hiervan wijst op lokale graanproductie.

De aanwezigheid van kapselfragmenten van lijnzaad uit de Late IJzertijd en Romeinse Tijd doet vermoeden dat men naast graan ook lijnzaad verbouwde. Lijnzaad is een vrijdorsend gewas, waardoor kapselfragmenten alleen in nederzettingen kunnen worden gevonden waar het gewas is geoogst. Verder is een typerend akkeronkruid van vlasakkers, namelijk vlaswarkruid (*Cuscuta epilinum*) gevonden en deze aanwezigheid wijst eveneens op lokale verbouw van agrarische producten.

De Laat-Romeinse Tijd en Vroege Middeleeuwen kenmerken zich door het ontbreken van enig gewaseigen dorsafval. Akkeronkruiden zijn wel gevonden, maar kafresten van bedekte gerst, rogge en brood- of dwergtarwe (*Triticum aestivum/compactum*) ontbreken. Ook van peulvruchten zijn geen dorsresten teruggevonden, maar dat is niet verwonderlijk want dorsresten van peulvruchten worden eigenlijk nergens aangetroffen. Op basis van het ontbreken van dorsafval zou kunnen worden verondersteld dat de bewoners van de laat-romeinse en vroeg-middeleeuwse nederzettingen te Breda-West geen akkerbouw bedreven. Het betreft

²³ Van der Meijden 1996, 105.

²⁴ Os 1979, 58.

²⁵ Kooistra 1996, 14-22; 181-186.

echter slechts twee brandkuilen en twee waterputten, die tezamen een periode van ca. 400 jaar omvatten en een dergelijke steekproef is te gering om een uitspraak over de agrarische economie op te baseren en dan ook nog louter aan de hand van botanische gegevens. Natuurlijk zijn er meer bronnen voor het vaststellen van de functie van een nederzetting en uit het assortiment wilde planten, waaronder veel akkeronkruiden, blijkt dat wel degelijk akkerbouw werd bedreven.

De macroresten van wilde planten bevestigen niet alleen de akkerbouw in de verschillende vroeg-historische perioden, maar geven ook aanwijzingen omtrent de locaties van akkers. Het beeld is vrijwel hetzelfde als beschreven voor de late prehistorie. De wilde planten wijzen op akkers gelegen op zure zand- en leemgronden²⁶, met twee uitzonderingen: guichelheil (*Anagallis arvensis*) en zomerandoorn (*Stachys annua*), planten die heden ten dagen voorkomen op kalkhoudende grond. Archeobotanische vondsten van zomerandoorn zijn met name afkomstig van Romeinse sites.²⁷ De vondsten uit deze periode zijn niet speciaal aan kalkhoudende grond gebonden en hangen waarschijnlijk samen met de iets hogere gemiddelde jaartemperatuur in de Romeinse Tijd.²⁸ Planten die aan de noordgrens van hun verspreidingsgebied uitsluitend op kalkhoudende grond voorkomen, komen namelijk bij iets hogere gemiddelde jaartemperaturen ook buiten kalkhoudende gronden voor. Waarschijnlijk verklaart dit ook de aanwezigheid van guichelheil en zomerandoorn in Breda-West.

Het verzamelde botanische materiaal geeft helaas geen informatie over het bewerken van de akkers. Wel is duidelijk geworden dat de akkers van Breda-West in de Midden-Romeinse Tijd werden bemest. De aanwezigheid van boerderijen met verdiepte staldelen op Huif- en Steenakker vormen daarvoor het bewijs. Overigens hoeft de aanwezigheid van verdiepte stallen niet te wijzen op bemesting met plaggenmest. Het is aannemelijk dat zo lang het mogelijk was, de boeren de mest vermengden met organisch materiaal, dat voor een deel bestond uit het voer dat aan het vee werd gegeven. Aangezien het steken van plaggen voor bemesting zeer arbeidsintensief is, zullen de boeren hiertoe pas zijn overgegaan nadat alle andere bemestingsmogelijkheden waren uitgeput.

De verdiepte staldelen in boerderijen uit de Romeinse Tijd zijn herhaaldelijk onderwerp van discussie in archeologisch onderzoek. Bovenstaande conclusie is namelijk gebaseerd op potstallen uit de Nieuwe Tijd, omdat archeobotanisch onderzoek tot op heden helaas nog geen onderbouwing heeft gegeven voor deze hypothese. Als in een verdiept staldeel namelijk plantenresten worden aangetroffen van zowel graslanden als akkers, kan dat wijzen op mest of vermenging van mest met bijvoorbeeld stro of ander dorsafval. De gewaardeerde grondmonsters te Breda-West tonen aan dat de conserveringscondities in de verdiepte staldelen niet goed zijn, waardoor de kans op archeobotanische analyse verkeken is. De resultaten van botanisch onderzoek van verdiepte staldelen in Romeinse woonstalhuizen uit Berkel-Enschot, Hoogeloon, Lieshout, Oosterhout en Sint-Gillis-Waas / Kluizenmolen leverden evenmin overtuigend bewijs op.²⁹ Weliswaar vonden Deforce en Bastiaens in het verdiepte gedeelte van een woonstalhuis in Sint-Gilles-Waas / Kluizenmolen hoge percentages stuifmeel van planten die als veevoer gediend kunnen hebben, maar het betrof wederom plantensoorten die algemeen zijn in veel archeologische contexten, ook die waarbij een stalfunctie wordt uitgesloten. Voorlopig houden we het op de constatering dat de verdiepte delen in Romeinse woonstalhuizen als stal gediend kunnen hebben. Deze stallen kunnen bewust zijn verdiept ten behoeve van de mestwinning maar het valt evenmin uit te sluiten dat staldelen in de loop der tijd zijn uitgediept als gevolg van het telkens uitmesten van de stal waarbij steeds een laagje van de bodem werd mee geschraapt. Deze laatste verklaring is echter niet zeer waarschijnlijk omdat vloeren van stallen uit andere perioden niet zijn verdiept, terwijl over het algemeen wordt verondersteld dat het stallen van vee diende voor het verzamelen van mest.³⁰ Er zal dan ook een bewuste reden ten grondslag liggen aan dit in de Romeinse Tijd optredende fenomeen.

26 Haveman et al. 1998, 201-202 en 226.

27 Het gaat hier om Wijk bij Duurstede De Horden in Lange 1990; Maastricht in Bakels & Dijkman 2000; Kesteren in Kooistra & Van Haaster 2001.

28 Lamb 1981; Kooistra 1996, 167-171.

29 Respectievelijk Hänninen & Van Smeerdijk 1995, Van Beurden 2002, Hiddink in Van Beurden 2002; Buurman 1990 & Hänninen 1993, Deforce & Bastiaens (in druk).

30 Zie o.a. Fokkens 2002 of Zimmerman 1999.

Eén van de aandachtspunten bij het onderzoek naar akkerbouw is de vraag of het graan als zomer- of wintergraan werd verbouwd. In het onderzoek naar de late prehistorie van Breda-West kon alleen zomergraan worden aangetoond (zie hoofdstuk 10). Ook voor de vroeg-historische periode zijn geen kenmerkende akkeronkruiden voor wintergraanakkers aangetroffen. Waarschijnlijk spelen hier hi-aten in de verzamelde botanische gegevens een rol. Voor een onderzoek naar akkerbouwactiviteiten zijn namelijk grondmonsters nodig waarin dorsafval vertegenwoordigd is. De monsters die voor de Laat-Romeinse Tijd en de Vroege Middeleeuwen zijn onderzocht, bevatten met name voedselresten of materiaal uit lokale vochtige tot natte milieus.

In de periode Romeinse Tijd – Vroege Middeleeuwen vond een omslag plaats in het gewasassortiment; van pluimgierst en emmertarwe in de Romeinse Tijd naar rogge en broodtarwe in de Laat-Romeinse Tijd en Vroege Middeleeuwen. Met deze omslag kunnen ook de landbouwmethoden zijn veranderd. Sterker nog, elders in Nederland en op de Brabantse zandgronden nemen met de komst van rogge ook de aanwijzingen voor het verbouwen van wintergraan toe.³¹ Het materiaal van Breda-West is helaas ontoereikend om een rol te spelen in de discussie over de omslag van zomer- naar wintergraan.

Voor het verkrijgen van informatie over de oogstmethoden zijn akkeronkruiden eveneens van belang. In de late prehistorie lijkt het graan aan de grond te zijn afgesneden, hetgeen inhoudt dat ook het stro van het veld werd verwijderd. Deze oogstmethode werd ook in de vroeg-historische periode gehanteerd, want ook uit deze periode zijn van nature laagblijvende akkeronkruiden aangetroffen, daarnaast is in enkele contexten stro gevonden.

Aanwijzingen voor veeteelt zijn, behoudens de aanwezigheid van stallen in de boerderijen, schaars. Meer indirect bewijs voor veeteelt is de archeobotanische conclusie dat rond de woongronden, vooral in de beekdalen, natte gras- en rietlanden hebben gelegen. Deze vegetatie is onder meer het gevolg van beweiding, waarschijnlijk door runderen. Vee is essentieel geweest voor akkerbouw, omdat de mest broodnodig was voor het verrijken van de akkers. De “graanschuren” lagen echter meer zuidelijk, in de lössregio van Noord-Frankrijk, centraal België en het Duitse Rijngebied met inbegrip van Zuid-Limburg.³² Dit zijn de streken waarin monumentale *villae* zeer algemeen zijn. Op de zand- en kleigronden ten noorden van deze zone domineerde volgens sommige onderzoekers, in de Romeinse Tijd vooral veeteelt.³³

15.3.3 Opslag en voedselbereiding

Het stallen van vee heeft een niet te onderschatten implicatie. Wanneer vee gedurende een gedeelte van de dag of van het jaar binnen wordt gehouden, dienen de dieren gevoerd te worden. Dat betekent dat er gras gesneden moet zijn of anderszins plantaardig voedsel voor het vee verzameld is. Naast stallen zullen er dus ook opslagplaatsen voor veevoer moeten zijn geweest (afb. 15.2) Gezien de vele spiekers die rond de huizen liggen was die opslagcapaciteit er in elk geval.

Op Steenakker lag langs de rand van een ven een grote spieker (Spieker 51) waarin vlas heeft gelegen. Palynologisch onderzoek van grondmonsters uit de paalgaten leverde naast pollen uit het Atlanticum namelijk ook significante hoeveelheden stuifmeelkorrels van vlas op.

Zoals eerder al besproken, vond in de vroeg-historische periode een omslag plaats in het graanassortiment. Emmer- en spelttarwe ruimden het veld ten gunste van rogge. De opkomst van rogge lijkt samen te vallen met de komst van nieuwe bevolkingsgroepen zoals Germanen en Franken, afkomstig uit gebieden ten noorden van de Rijn. Het in gebruik nemen van rogge lijkt daarmee een kwestie van smaak.³⁴ Van rogge alleen kan geen gerezen brood gebakken worden, dat kan wel wanneer het gemengd wordt met broodtarwe. Ook op basis van uitsluitend gerst kan evenmin brood gemaakt worden. De bewoners van Breda-

31 Kooistra L.I. in prep. b.

32 Roymans 1996, 63-64 en 72-84.

33 Zie onder meer Roymans 1996.

34 Kooistra 1996, 127-128.

Afb. 15.2 Reconstructie van een zespalige spieker in het Archéodrome te Frankrijk (foto J. Hendriks).

West zullen in de vroeg-historische tijd dan ook net als daarvoor brij, pap en / of pannenkoeken hebben gegeten. Dit impliceert geenszins dat alleen zoetigheid werd gegeten, deze gerechten kunnen door toevoeging van vlees en groenten evengoed hartig zijn.³⁵

15.4 Van nederzettingsspatroon naar nederzettingssysteem; de bewoningsgeschiedenis van Breda-West

Alle nederzettingssporen op de vier dekzandruggen weerspiegelen het nederzettingsspatroon. Het is aan de archeoloog om hieruit het nederzettingssysteem te herleiden. Het nederzettingssysteem is meer dan alleen het vermelden welke nederzettingssporen gelijktijdig zijn. Het is ook een interpretatie van de interactie tussen die verschillende elementen. Onder invloed van de postprocessuele archeologie is daarbij ook meer aandacht ontstaan voor de samenhangende context van het landschap waarin die nederzettingssporen zijn gesitueerd en de wijze waarop de toenmalige bewoners daaraan betekenis gaven. Een goed onderbouwde interpretatie van het nederzettingssysteem heeft een paar randvoorwaarden. Het onderzochte of, beter geformuleerd, opgegraven deel dient representatief te zijn voor het onderzoeksgebied, dat wil zeggen dat alle variaties aan milieus, nederzettingssporen, overige landschapselementen en dateringen vertegenwoordigd behoren te zijn. Wat dat betreft verlangt het bepalen van een begin- en einddatum van een nederzetting dat deze in zijn geheel is opgegraven.

15.4.1 De Late IJzertijd en de Vroeg-Romeinse Tijd

De onderzoeken in Breda-West tonen aan dat aan het begin van de Midden-IJzertijd het aantal bewoningssporen afneemt. Slechts één huis kan met zekerheid in deze periode worden gedateerd.³⁶ Ook bewoningssporen uit de Late IJzertijd zijn spaarzaam vertegenwoordigd; twee huizen op Steenakker en één huis op Emerakker. Deze ontwikkeling lijkt overeenkomstig met die van het Maas-Demer-Scheldegebied, waarvoor is geconcludeerd dat de bevolkingsomvang is afgenomen in de Midden- en Late IJzertijd ten opzichte van de urnenveldperiode.³⁷ Behalve deze veronderstelde bevolkingsafname lijkt het er tevens op dat de nederzettingen zich sterker concentreren in streken met meer lemige bodems. De verklaring hiervoor is dat andere gronden waren uitgeput en dat daar bodemdegeneratie heeft plaatsgevonden. Dit had gevolgen voor het gangbare bewoningsmodel van 'zwerfende erven', omdat het voor nieuwe huishoudens niet langer mogelijk was onderkomens te bouwen op nieuwe erven. Aangezien men niet ver van de akkers wilde wonen, die bij voorkeur op leemrijke zandbodems lagen, ging men in toenemende mate over tot herbouw op al bewoonde erven waardoor plaatsvaste bewoning ontstond.

De bodems in Breda-West hebben een hoog leemgehalte (zie hoofdstuk 3) en in dat licht is het opmerkelijk dat er zo weinig bewoningssporen zijn aangetroffen. Deze gronden trokken kennelijk geen bewoners aan uit omringende streken, die eventueel te kampen hadden met bodemverschraling. De lage intensiteit van bewoning blijkt niet alleen uit het feit dat het slechts drie plattegronden betreft, ze lagen ook nog eens verspreid. Blijkbaar was er geen reden om huizen op dezelfde locatie te herbouwen en vormen deze drie plattegronden een aanwijzing dat het bewoningsmodel van 'zwerfende erven' nog altijd de boventoon voerde. Niet alle bewoningssporen uit deze periode zijn echter vrijgelegd want individuele huishoudens woonden niet in een isolement, maar vormden met gemiddeld drie tot vijf boerderijen een zogenaamde lokale groep.³⁸ De boerderijen lagen hooguit enige honderden meters uit elkaar. Wanneer de drie boerderijen van Breda-West niet gelijktijdig waren, zouden negen tot vijftien plattegronden niet zijn ontdekt. Waren ze wel gelijktijdig en was sprake van één lokale groep, dan

35 Davis 1989; Kooistra 1987.

36 Daarentegen zijn verschillende huisplattegronden vrijgelegd op de locatie "Westrik" die is onderzocht in het kader van de archeologische monumentenzorg in het tracé van de HSL.

37 Roymans & Kortlang 1999.

38 Zie bijvoorbeeld Gerritsen 2001.

zijn slechts drie plattegronden uit het zicht gebleven.

Het is moeilijk om de late-ijzertijdbewoning nauwkeuriger te dateren. Waren de bewoners van deze boerderijen directe voorouders van families die in de Vroeg-Romeinse Tijd hun domicilie hadden op Steenakker? Met de huidige kennis over het dateren van handgevormd aardewerk valt dat niet te bepalen. Ook de constructie van de ijzertijdhuizen biedt geen uitsluitsel. Ze hebben een lichte constructie met dubbele en paarsgewijs geplaatste wandstijlen en een tweeledige, axiale indeling (conform type Oss 4 en 5a) (afb. 15.3). Het is echter opmerkelijk dat de twee huizen op Steenakker eenzelfde oriëntatie hebben als de vroeg-romeinse huizen, hetgeen lijkt te wijzen op continue bewoning.

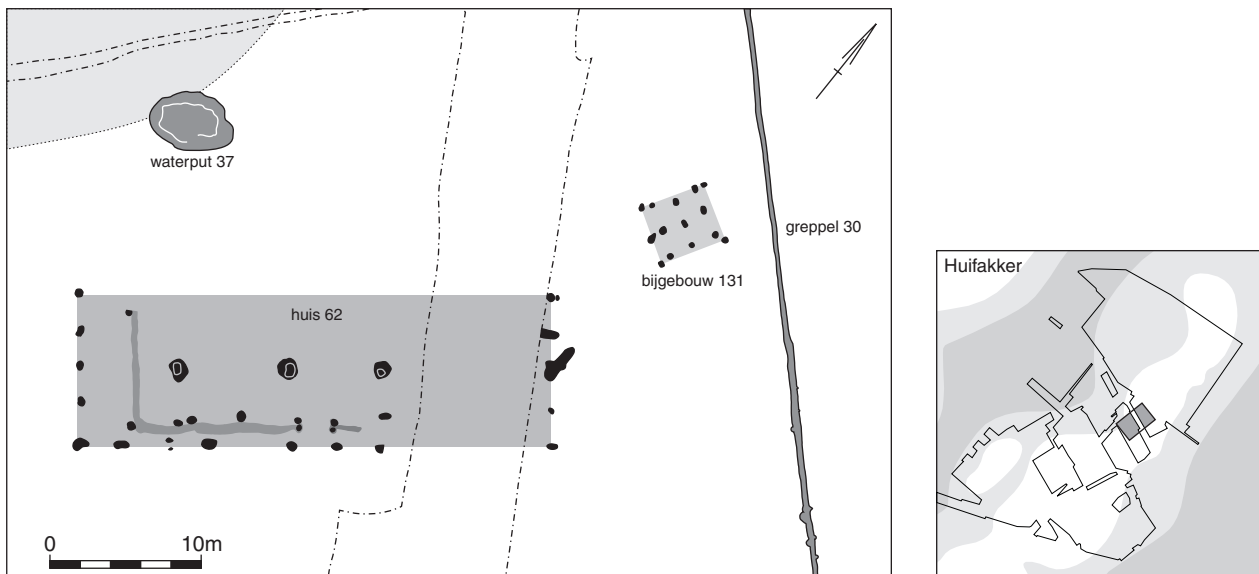
Afb. 15.3 Reconstructie van een woonstalhuis uit de late IJzertijd, nagebouwd in het Drentse Orvelte (foto J. Hendriks).

Aan het einde van de Late IJzertijd, op de overgang naar de Vroeg-Romeinse Tijd veranderde de bouwstijl. De woonstalhuizen werden zwaarder van constructie, wat tot uiting komt in het gebruik van grote, diep ingegraven houten middenstaanders. Vermoedelijk zijn deze huizen overwegend uit eikenhout opgetrokken. Bij dit pre-Alphen-Ekerentype staan de middenstijlen niet in de kopse wanden maar binnenshuis. De wanden bestonden uit een combinatie van enkele en dubbele wandstijlen die soms in een greppel zijn geplaatst, terwijl ook buitenstijlen aanwezig kunnen zijn. De huizen met een wandgreppel lijken iets jonger, vermoedelijk dateren ze rond het begin van de jaartelling of uit de eerste decennia daarna. Dankzij de zware constructiewijze hadden de huizen een langere levensduur en het was ook de intentie er langer gebruik van te maken dan één generatie.³⁹ De meer solide bouwwijze wijst op een bewoning van meer dan één generatie op dezelfde locatie, dat in de archeologie beter bekend staat als erf. De plaatsvaste bewoning lijkt ook te worden geïllustreerd door herbouw van huizen op dezelfde locatie, zoals bijvoorbeeld geldt voor Huis 41 op Moskes dat werd opgevolgd door Huis 40.

Op Huifakker werd in de 1e eeuw, vermoedelijk in de Flavische tijd, een porticushuis gebouwd (afb. 15.4) dat omringd was door erfgreppels, horrea en spiekers. De gaanderij rondom het huis toont een beïnvloeding van de bewoners door de provinciaal-romeinse cultuur. De opname van de provinciaal-romeinse materiële cultuur lijkt te worden bevestigd door de vondsten uit omringende waterputten: pleisterwerk, plavuizen, grote maalstenen, tufsteen en versierde terra sigillata. Op deze locatie zijn geen sporen aangetroffen van directe voorgangers of gelijktijdige bewoning.⁴⁰ De meest nabij gelegen huizen uit de 1e eeuw liggen op afstanden van 190 en 275 m, maar zijn waarschijnlijk ouder.

³⁹ Slofstra 1991, 140 (noot 20); Schinkel 1994, 27; Gerritsen 2001, 62.

⁴⁰ Er moet echter wel rekening gehouden worden met het verstoorde terrein naast Huis 62 waardoor een controle niet meer mogelijk was.

Afb. 15.4 Huis 62 met enkele structuren in de nabijheid, die mogelijk bij hetzelfde erf horen.

De bewoningssporen uit de 1e eeuw liggen niet dicht opeen gegroepeerd. Er is zeker nog geen sprake van gehuchten, die zich met behulp van greppels of omheiningen fysiek afgrensden van hun omgeving waardoor ze ook wel te boek staan als omgeven nederzettingen (*enclosed settlements*). Slofstra heeft het nederzettingssysteem in het Maas-Demer-Scheldegebied beschreven, waarin een evolutionair model kan worden ontwaard.⁴¹ Er zijn grofweg drie nederzettingvormen te onderscheiden. De eerste en eenvoudigste vorm bestond uit een zelfvoorzienende boerderij, ook wel *Einzelhof* genoemd (afb. 15.5). De tegenhanger hiervan is de romeinse villa, een luxueus en monumentaal gebouw dat het centrum is geweest van een zeer gespecialiseerd landbouwbedrijf. De productie was gericht op surplus voor de markt, waarmee de eigenaar status en rijkdom verkreeg. Een tussenvorm was de rurale nederzetting, waarvan de omvang afhing van de nederzettingomstandigheden. Deze nederzettingen kunnen ofwel als meer inheems-romeins ofwel als meer provinciaal-romeins worden gekenschetst. De leider van een rurale nederzetting kon door zijn positie contacten met de provinciaal-romeinse wereld aangaan en onderhouden, waardoor hij zijn status kon consolideren of uitbreiden. Dit kon tot uiting worden gebracht door verworven luxegoederen, maar ook door het bewonen van een huis met kenmerken van de provinciaal-romeinse architectuur zoals een pannendak, steenbouw, plavuizen, gepleisterde wanden of een porticus. Het romaniseringsproces van het inheemse woonstalhuis verliep parallel met de transformatie van een inheems landbouwsysteem naar een meer geromaniseerd villa-systeem. Vanaf de Flavische periode

Afb. 15.5 Gereconstrueerd Einzelhof in het Archéodrome te Frankrijk (foto J. Hendriks).

⁴¹ Slofstra 1991, 145-147.

ontstond in dit verband niet alleen het porticushuis maar ook het nederzettingstype van de *enclosed rural settlement*. Dat impliceert verscheidene huizen die dicht opeen lagen en werden omringd door een greppel. Het was niet ongebruikelijk dat deze greppel aansloot op het verkavelingssysteem van de omgeving.⁴² Dit type nederzetting lijkt de voorlaatste fase te zijn voordat de transformatie tot villa compleet is. Op de klei- en zandgronden was dit proces veel minder ontwikkeld en werd de eindsituatie van een villa zelden gerealiseerd.⁴³ Op de zandgronden zijn tot nu toe ook maar twee nederzettingen aangetroffen die waren uitgegroeid tot een villa: Hoogeloon en Neerharen-Rekem.⁴⁴ Wellicht was het villasysteem meer geënt op akkerbouw en leende het zich niet voor een agrarische economie waarin veeteelt domineerde. De voorkeur voor veeteelt was mede ingegeven op grond van ideologische motieven. Vee had al vanaf de Bronstijd in onze streken een bepaalde status, die vooral tot uiting kwam in geschenkrelaties.⁴⁵ Ook het geringe economische en militaire belang van het Maas-Demer-Scheldegebied was van invloed op het ontstaan van slechts weinig *villae*. Er waren geen grote civiele of militaire nederzettingen, waardoor er geen markt was en vanwege de geringe logistieke ontsluiting was transport naar de meest dichtbij gelegen markten niet rendabel. Op de zandgronden zijn bodems tevens minder vruchtbaar, waardoor het misschien ook niet mogelijk is geweest de intensieve akkerbouw van het villasysteem te bedrijven en de traditionele landbouw was juist goed op deze regionale omstandigheden aangepast.⁴⁶ Voor Huifakker geldt derhalve dat we te maken hebben met een *Einzelhof* en niet met de ontwikkeling van een porticushuis binnen een (*enclosed*) *rural settlement*. Hierbij is de vraag of we niet te maken hebben met de ontwikkeling van een huistype dat achtereenvolgens tot uiting komt in de overgangstypes van de Late IJzertijd en Vroeg-Romeinse Tijd namelijk Huizen 38 en 56, met als eindresultaat Huis 62.

15.4.2 De opmerkelijke afwezigheid van 2e-eeuwse bewoningssporen

De 2e eeuw is in Breda-West nauwelijks vertegenwoordigd met bewoningssporen. Dat mag opmerkelijk worden genoemd, omdat het algemeen wordt gezien als een periode van welvaart en economische groei. De eerste helft van de 2e eeuw kent in Noord-Brabant het grootste aantal nederzettingen, dat onverlet laat dat in sommige nederzettingen sprake was van stagnatie of een geremde groei. In Oss-Westerveld en Heesmortel-Riethoven nam bijvoorbeeld het aantal boerderijen af.⁴⁷ In de tweede helft van de 2e eeuw startte de afname van het aantal nederzettingen, die zich het duidelijkst manifesteerde in de eerste helft van de 3e eeuw. Op Steen- en Huifakker dateren echter de meeste bewoningssporen uit het einde van de 2e en vooral de 3e eeuw. In het Maas-Demer-Scheldegebied zijn echter ook voorbeelden van nederzettingen, waarvan de bewoning eindigde in het begin van de 2e eeuw zoals Moergestel-Zelt, Oss-Schalkskamp en Someren-Waterdael.⁴⁸ Voor de twee laatstgenoemde nederzettingen geldt dat er wel aanwijzingen zijn voor 2e eeuwse bewoning in de microregio, waardoor het verlaten van de huizen misschien is te verklaren als zwerven van de bewoning door het akkerareaal zoals eerder ook het geval was.

Het zwerven van de bewoning in de 2e eeuw zou een verklaring kunnen zijn voor het ontbreken van bewoningssporen uit de 2e eeuw in Breda-West. De afwezigheid van sporen in deze omgeving staat echter niet op zichzelf, het geldt eveneens voor de nabij gelegen opgegraven terreinen in het tracé van de HSL. Andere voorbeelden zijn de agrarische nederzettingen Oosterhout-Molenbuurt en Muldersteeg, waarvan de bewoning pas laat start in het midden en de tweede helft van de 2e eeuw, en niet eerder tijdens de grootste economische welvaart.⁴⁹ Toch lijken de bewoners van de 3e-eeuwse huizen op Steen- en Huifakker uit de nabije omgeving te stammen, aangezien uit palynologisch onderzoek is gebleken dat wel degelijk landbouwactiviteiten plaatsvonden op de dekzandruggen (zie

42 Slofstra 1991, 132-135.

43 Roymans 1996, 72-73; Slofstra 1991, 163.

44 Slofstra 1997; De Boe 1982, 1985, en 1987.

45 Roymans 1996, 47; Fokkens, 2002, wijst in verband met de speciale status van vee expliciet naar de wijze van stalling, namelijk onder hetzelfde dak waaronder ook mensen verbleven.

46 Voor de beperkingen van het Maas-Demer-Scheldegebied zie Slofstra 1991, 182-184 en Roymans 1996, 73.

47 Wesselingh 2000, 211; Slofstra, Lammers & Aarts, 1993, 69.

48 Respectievelijk Jaarverslag ROB 1989, 173-174; Jaarverslag ROB 1990, 60; Wesselingh 2000 en mondelinge mededeling F Kortlang.

49 Verwers 1998.

hoofdstuk 3). De 2e eeuwse *terra sigillata*, geverfde bekertjes en fibulae die in de grondsporen van 3e-eeuwse huizen zijn gevonden, zijn waarschijnlijk voorwerpen die hebben behoord tot de inboedels van de nieuwkomers. In vergelijking tot de 1e eeuw is het aantal bewoningssporen op Steen- en Huifakker in de 3e eeuw groter en het lijkt valide om hieruit af te leiden dat meer mensen beide dekzandruggen bewoonden.

Het grotere aantal boerderijen op Steen- en Huifakker en het pollendiagram waarin geen aanwijzingen staan voor afname van het aantal cultuurindicatoren, staan lijnrecht tegenover de heersende opvatting over de bewoningsgeschiedenis van het Maas-Demer-Scheldegebied. Uit Zuid-Nederlandse pollendiagrammen blijkt een afname van het aantal cultuurindicatoren vanaf 150 n.Chr. hetgeen inhoudt dat in cultuur gebrachte grond het veld ruimte voor bossen.⁵⁰ Naar aanleiding van deze palynologische resultaten meent Groenman-van Waateringe dat de explosieve bevolkingsgroei en de verplichting om het leger van voedsel te voorzien tot overexploitatie van de bodem hebben geleid. Het gevolg hiervan was uitputting van de bodem waardoor een voedseltekort ontstond dat vervolgens leidde tot een bevolkingsafname en daarmee tot inkrimping van het akkerareaal. Daarentegen oppert Verwers dat het bos zich uitbreidde omdat de bevolking de veehouderij anders organiseerde door het vee dicht bij huis te houden en niet langer extensief in bossen te hoeden. Dit vergemakkelijkt het bijvoeren van het vee met als gevolg dat niet alleen de veestapel maar ook de stallen groter werden en het experimenteren met het verzamelen van mest in verdiepte stallen startte.⁵¹ Ondanks de bemesting bleek de bodemdegradatie onomkeerbaar aan het einde van de 2e eeuw. Tevens nam de vraag naar voedsel vanuit het leger af en werden de belastingen verhoogd met als gevolg dat de bevolking in financiële problemen kwam.⁵² Slofstra is juist van mening dat externe factoren tot bodemdegradatie hadden geleid. Ten eerste de toegenomen belastingdruk na 200 n.Chr., omdat de betaling in natura niet alleen leidde tot een ecologische maar ook tot economische en demografische achteruitgang. Ten tweede stagneerde de geldcirculatie waardoor het villa-systeem instortte. Dit leidde niet alleen tot een afname van de agrarische productie en intensiteit van de bewoning, maar eveneens tot een vermindering van de hiërarchie en differentiatie van het nederzettingssysteem. Al deze ontwikkelingen stagneerden de integratie van het Maas-Demer-Scheldegebied in de provinciaal-romeinse structuur. Roymans en Gerritsen concluderen echter dat bodemdegradatie niet de oorzaak was van het verlaten van nederzettingen, aangezien ook vruchtbare, lemige gebieden ontvolkt raakten.⁵³ Zij zien het gebruik van verdiepte stallen op vooral de armere gronden juist als intensivering en specialisatie van de landbouw. Externe factoren zoals de politieke instabiele situatie en de militaire onrust ten gevolge van de Germaanse invallen zouden tot het verlaten van het Maas-Demer-Scheldegebied hebben geleid.

De Germaanse invallen dateren echter vooral uit de tweede helft 3e eeuw, ruim nadat de ontvolking in het Maas-Demer-Scheldegebied was aangevangen, met uitzondering van de zuidelijke streken waarin de sporadisch voorkomende *vici* en *villae* zijn gesitueerd. Enkele van die nederzettingen geven aanwijzingen voor branden en ook zijn de meeste muntschatten in deze zuidelijke randzone gevonden, wat vermoedelijk in verband staat met invallen van Germaanse stammen.⁵⁴ Het is duidelijk dat meer onderzoek nodig is om de reden voor de afname van de bewoningsintensiteit in het centrum van het Maas-Demer-Scheldegebied vast te stellen. Er zijn verschillende verklaringen te bedenken zoals epidemieën, veeziekten of een politiek besluit. Het lijkt aannemelijk dat een deel van de bevolking is geëmigreerd, aangezien de ontvolking een geleidelijk proces is geweest en niets wijst op een catastrofale ramp. Breda-West ligt aan de noordwestzijde van het Maas-Demer-Scheldegebied en mogelijk zijn de nieuwkomers uit de late 2e eeuw op Steen- en Huifakker emigranten uit het centrum, die zich vestigden in dit tot dan toe spaarzaam bewoonde gebied.

⁵⁰ Groenman-van Waateringe 1983, 147.

⁵¹ Verwers 1998, 127, zie ook Willems 1986, 266 en 426; Slofstra 1991, 188; Lange 1990, 24.

⁵² Slofstra 1991, 187-189.

⁵³ Roymans & Gerritsen 2002.

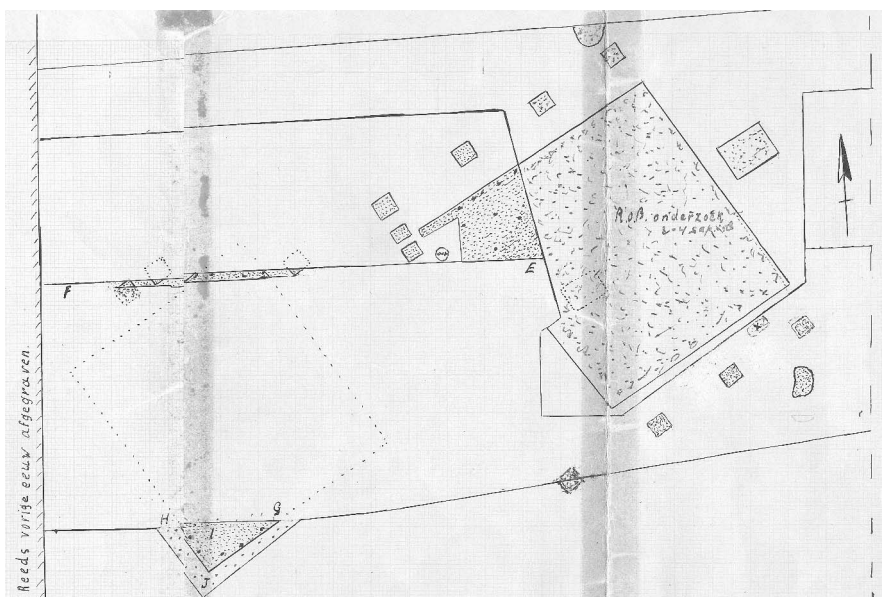
⁵⁴ Heeren 2002.

15.4.3 Steenakker en Huifakker in de 3e eeuw: twee nederzettingen

De 3e-eeuwse bewoningssporen van Steen- en Huifakker verschillen zodanig van elkaar, dat sprake is van twee nederzettingen. Op Huifakker betreft het een open nederzetting; de huizen liggen verspreid over de dekzandrug. Daarentegen liggen de huizen op Steenakker gegroepeerd en heeft herbouw op dezelfde locatie plaatsgevonden. De 3e-eeuwse huizen zijn misschien op dezelfde plaats herbouwd om een open ruimte in het nederzettingsareaal in stand te houden. Overigens is het nederzettingsterrein waarschijnlijk groter geweest. De onderhavige plattegronden liggen namelijk aan de rand van het opgegraven terrein en het heeft er alle schijn van dat de bewoningssporen zich in westelijke richting voortzetten. Ten westen van de Steenakkerstraat, ongeveer 110 m vanaf de opgravingsgrens, is een gedeelte van een (porticus?)huis met een verdiept staldeel opgegraven in 1956 en 1957 (afb. 15.6).⁵⁵ Anders dan in eerdere publicaties is vermeld, dateert het aardewerk voornamelijk uit de 3e eeuw, wat gezien de ligging zou kunnen betekenen dat minder dan de helft van de 3e-eeuwse nederzetting is opgegraven. Het is overigens evenmin uit te sluiten dat in dit niet onderzochte deel van Steenakker ook sporen uit de 1e en 2e eeuw hebben gelegen, aangezien vondsten van deze ouderdom zijn vermengd met afval uit de 3e eeuw.⁵⁶

Opvallend aan de 3e-eeuwse huizen van het Alphen-Ekerentype op Steen- en Huifakker zijn de vele aanbouwen en overkapte ruimtes aan de kopse kanten, waardoor het lijkt alsof de huizen een schilddak in plaats van een zadeldak hadden. De overkapte ruimtes of aanbouwen zijn op twee manieren te verklaren. Het kan porticusachtige verandaconstructies betreffen waardoor de huizen een statusverhogendromeins uiterlijk kregen of het waren ruimtes die werden gebruikt voor opslag van veevoer, landbouwproducten, gereedschap of stalling van vee. In de 3e eeuw is op Steenakker overigens Huis 52 gebouwd, dat was van voorzien van een porticus.

Beide nederzettingen hebben waarschijnlijk gelijktijdig bestaan, al is Steenakker langduriger bewoond. De nederzettingen lagen ongeveer 600 m van elkaar en waren niet alleen van elkaar gescheiden door de Betlehemloop maar ook door het bos in het beekdal. Dat heeft de bewoners er niet van weerhouden het dal te benutten; er zijn waterputten gegraven en waarschijnlijk werd er vee geweid. De beek was vermoedelijk doorwaadbaar, zodat een pad beide nederzettingen met elkaar zal hebben verbonden. Hoe de nederzettingen van Steen- en Huifakker zich tot elkaar verhielden is niet helemaal duidelijk. Gezien het geringe aantal be-

Afb. 15.6 Veldwaarneming uit de jaren 50.

Detail van een vlaktekening van L. Moelands (hier 1:200 weergegeven), waarop het verdiepte staldeel, de wanden en buitenstijlen van de plattegrond zijn te onderscheiden. Ten westen ervan zijn resten zichtbaar van een tweede, vergelijkbare plattegrond.

⁵⁵ Trimpe-Burger 1958; 1959.

⁵⁶ Het terrein ten westen van de nederzetting is afgegraven ten behoeven van de aanleg van de spoorlijn.

woningssporen uit de 1e eeuw, is het voorstelbaar dat de huishoudens op beide dekzandruggen gezamenlijk één lokale groep hebben gevormd, wat betekent dat zij veel werk met elkaar hebben gedeeld. In de 3e eeuw is dit waarschijnlijk anders geweest aangezien beide dekzandruggen dichter bevolkt waren. Vermoedelijk herbergden zowel Steen- als Huifakker een lokale groep waarvan de akkers waren gesitueerd op de dekzandruggen, de weidegronden daaromheen werden misschien gemeenschappelijk benut.

In de 3e eeuw werd geen lokale aardewerk vervaardigd; handgevormd aardewerk maakte niet langer deel uit van de potteninventaris. Vanwege het hiaat in de bewoningsgeschiedenis is niet te bepalen wanneer het handgevormd aardewerk in onbruik raakte en hoewel alleen gedraaid aardewerk is gebruikt ontbreekt luxe aardewerk. Dit zou kunnen worden geïnterpreteerd als een afname in hiërarchie en differentiatie van het nederzettingssysteem zoals Slofstra meent te kunnen zien (zie boven). Van Enkevort heeft met behulp van het aardewerk van Hoogeloon, Weert en Venray beargumenteerd dat vanaf het laatste kwart van de 2e eeuw de bewoners van de nederzettingen over een breder assortiment gedraaid aardewerk beschikten.⁵⁷ Het omvat niet alleen eet- en drinkgerei, maar ook aardewerk voor voedselbereiding, opslag en transport. Van Enkevort ziet dit in samenhang met het verdwijnen van de lokale elite die voor die tijd de toevoer van materiële cultuur beheerste.

Het blauwgrijze en rode Waasland-aardewerk is het meest algemeen gebruikte baksel. De herkomst wordt in het Belgische Waasland vermoed.⁵⁸ Gezien de grote hoeveelheden die in het Maasmondgebied zijn aangetroffen is het ook goed mogelijk dat een deel van dit aardewerk in Zeeland of Zuid-Holland is geproduceerd (zie hoofdstuk 13). De geografische situering van de nederzettingen in Breda-West maakt het voor de hand liggend dat naast handelscontacten met de Rijn- en Maasregio vooral contacten werden onderhouden met militaire en civiele centra ten (noord)-westen en ten zuiden van Breda bijvoorbeeld in Zeeland, de Scheldevallei of Vlaanderen. Handel behoeft een goede infrastructuur. Van Es veronderstelt dat er een noord-zuid verbinding is geweest van Bavay via Rijsbergen naar het noorden.⁵⁹ Het is waarschijnlijk niet meer geweest dan een karrenspoor; een *diverticulum*. Ook over de rivier de Mark zullen goederen en personen zijn vervoerd. Het is in ieder geval duidelijk dat de bewoners van Steen- en Huifakker op één of andere manier toegang hadden tot goederen van zowel militaire als civiele centra. De contacten kunnen rechtstreeks of bijvoorbeeld via vertegenwoordigers van nederzettingen zijn gelopen. In de regio zelf zijn geen aanwijzingen voor militaire of civiele centra.⁶⁰

De nederzetting op Steenakker is te kenschetsen als agrarisch. Er zijn slechts enkele aanwijzingen voor ambachtelijke activiteiten, die allemaal refereren aan metaalbewerking: metaalslag in enkele verdiepte staldelen en hutkommen, en smeedslakken in uiteenlopende contexten als hutkommen en waterputten. Ondanks de dominantie van landbouw in het dagelijks leven, veronderstelt Roymans dat in de ideologie van deze gemeenschap martialiteit een voorname rol heeft gespeeld. Dat was waarschijnlijk echter niet zo ostentatief als in de IJzertijd en Vroeg-Romeinse Tijd onder invloed van de romeinse pacificatie.⁶¹ Dit aspect van de oorspronkelijke samenleving werd gekanaliseerd door de rekrutering van hulptroepen, waardoor de mannen een arena hadden waarin ze dit voorname aspect van hun cultureel gedrag ten toon konden spreiden, waarvoor ze ook alle gelegenheid hadden aangezien de dienstdaag 25 jaar duurde. Na afloop van hun dienstdaag keerden zij huiswaarts in het bezit van het romeinse burgerrecht voor hen en hun kinderen. Het burgerrecht werd vastgelegd in het zogenaamde diploma, waarvan voorbeelden zijn gevonden in Poeldijk en Hoogeloon.⁶² Hun militaire wapenuitrusting moesten ze bij aanvang van hun dienstdaag kopen en ze konden die na afloop verkopen of meenemen, ook al was het verboden voor burgers wapens te dragen.⁶³ Ondanks deze regelgeving bleek het nodige aan militaria aanwezig te zijn in de agrarische nederzettingen. Zo ook te Breda-West, waar met

57 Van Enkevort 1987; Van Enkevort & Huisman 1995, 1996, 1998.

58 Thoen 1967, 62-64; Van der Werff, Thoen & Van Dierendonck 1997, 4.

59 Van Es 1981, 106.

60 Zie Verwers 1998.

61 Roymans 1996.

62 Bogaers 1979, Slofstra 1987.

63 Nicolay 2001.

name in de vullingen van verdiepte staldelen veel voorwerpen zijn gevonden. Het zijn onder meer speerpunten, schoennagels, twee schildgrepen, een stukje maliënkolder, een punt van een *catapultula* en fragmenten van paardentuig (een aantal van deze voorwerpen staat afgebeeld in afbeelding 15.7. Tot de militaria kan eventueel ook de bel worden gerekend die is gevonden, hoewel het ook een koebel kan betreffen van een dier dat wellicht vrij graasde in het beekdal. Een kapfibula is eveneens te beschouwen als een militair voorwerp omdat die alleen door Romeinse soldaten werd gedragen.⁶⁴ Het is echter opmerkelijk dat dit typisch 1-eeuwse voorwerp is gevonden in een staldeel dat is opgevuld in de 3e eeuw. Recentelijk is betoogd dat de voorwerpen zeer persoonsgebonden waren en eigenlijk onvervreemdbaar, waardoor na het overlijden van de ex-militair zijn eigendommen niet konden worden overgedragen⁶⁵, althans niet aan gewone stervelingen. Aangezien dergelijke voorwerpen in onze streken zelden fungeerden als

Afb. 15.7 Militaria uit nederzettingcontext.

1189: geschutspunt van een catapult (schaal 1:2); 739-740: speerpunten (schaal 1:2); Enkele schoennagels (schaal 1:1).

grafgiften, zijn militaria op andere wijze uit de samenleving verwijderd. Een deel werd geschonken aan het bovennatuurlijke, getuige de vondsten van militaria op tempel terreinen en in natte contexten, maar het is niet duidelijk of dat ook geldt voor bovengenoemde voorwerpen uit hutkommen en verdiepte staldelen. Er is een vondst die echter wel als voorbeeld kan dienen van een rituele depositie, een in Waterput 20 gevonden helm. De helm is mogelijk voor depositie onbruikbaar gemaakt. Dit soort helmen zijn waarschijnlijk gedragen door cavaleristen of boogschutters.⁶⁶ De speciale betekenis van de waterput blijkt niet alleen uit de depositie van de helm, de vulling bevatte ook resten van metalen vaatwerk en een ploegschaar.

Het aantal mannen dat dienst heeft gedaan in de hulp troepen bedroeg honderden. Zij kwamen tijdens hun dienst met allerlei aspecten van de provinciaal-Romeinse cultuur in aanraking en door deze beïnvloeding waren ze in hun verdere civiele bestaan één van de grootste factoren in de verspreiding van die cultuur over de ingelijfde gebieden. Dergelijke invloeden zijn terug te vinden in de materiële cultuur, zo laten het drink- en eetservies duidelijk zien dat een deel van de Romeinse eetmanieren werd overgenomen. Veel potten die op het eerste gezicht worden aangezien voor kookpotten, hebben in primair gediend als verpakkingsmateriaal van geconserveerd voedsel. Zij wijzen op een wijziging in het dieet, net zoals de aanvoer van verscheidene dranken en smaakmiddelen in kruiken en amforen. Daar tegenover staan echter de geringe consumptie van spelttarwe en het ontbreken van archeobotanische macroresten van kruiden. Tevens lijkt het gebruik van glazen en metalen vaatwerk nauwelijks te zijn overgenomen, hoewel hierbij natuurlijk rekening gehouden dient te worden met allerlei postdepositionele processen waardoor deze materialen niet bewaard zijn gebleven (zie hoofdstuk 2). De Romeinse beïnvloeding is verder terug te zien in de huizenbouw; sommige huizen zijn voorzien van een porticus. Geen van de families te Breda-West had van oorsprong echter een dussdanige positie in de samenleving dat de status daarvan kon worden uitgebreid en bevestigd door bijvoorbeeld het bouwen van een huis met een pannendak of het aanbouwen van een badvertrek, laat staan door het bouwen van een villa.

Het gedraaide aardewerk zoals servies, kookgerei en containers en het metaal geven aan dat veel producten buiten de nederzettingen zijn verworven. De vraag

⁶⁴ Haalebos 1986, 16-23 en 55.

⁶⁵ Nicolay 2001.

⁶⁶ Russel-Robinson 1975, 85.

Afb. 15.8 Romeinse republikeinse munt, een denarius uit 124 v.Chr., geslagen te Rome (schaal 2:1).

67 Bogaers 1955,34-38; Van Es 1982, 199; Verhagen 1984,74-75; Verwers 1998, 26.

68 Zie bijvoorbeeld de schrijflankjes die zijn gevonden in het Engelse castellum Vindolanda waar onder meer Bataafse hulptroepen waren gelegerd (zie Bowman & Thomas 2003).

69 Van Es 1981, 48.

70 Hiddink 1999, 192-193.

71 Reece 1981, 27-38.

72 Hiddink 1999, 192-193.

73 Van Es 1981, 49.

74 Slofstra 1991, 189; Luttwak 1976, ch. 3; Willems 1983; Willems 1986, 434-435.

75 Van Es 1981, 123.

76 Slofstra 1991, 189; Heeren 2002.

is echter hoe. Er zal waarschijnlijk weinig gebruik gemaakt zijn van muntgeld, dat vrijwel niet is aangetroffen. Een zeer vroege munt uit de romeins-republikeinse periode is door de bewoners van Breda-West mogelijk niet beschouwd als geld (afb. 15.8), maar was wellicht een waardevolle gift en daarmee een onvervreemdbaar voorwerp dat lange tijd is gekoesterd. Een dergelijke kijk had men wellicht ook op het tafelservies, afgaande op het voorkomen van typisch 2e-eeuwse vormen in contexten uit de 3e eeuw.

Aanwijzingen die duiden op overname van religieuze denkbeelden ontbreken, er zijn geen fragmenten van bronzen of pijpenbeelden teruggevonden. Op slechts enkele kilometers in zuidelijke richting, nabij Rijsbergen, lag een Gallo-Romeinse tempel gewijd aan de godin Sandraudiga, die van de Flavische tijd tot in de 3e eeuw dateert.⁶⁷ Tot de vondsten behoren onder meer altaren of wijsteden. Kenmerkend voor zulke stenen zijn de teksten, waaruit blijkt dat een deel van de bevolking geletterd was. Op basis van de vondsten in Breda-West is dat nauwelijks voor te stellen, maar met name onder de militairen waren geletterde mannen, zoals blijkt uit de brieven die ze ontvingen en naar huis schreven.⁶⁸ De brieven waren geschreven op houten plankjes, waarop een waslaagje was aangebracht, waarna de tekst werd bedekt met een tweede plankje en verzegeld. De houders van de zegels, de zogenaamde zegeldoosjes, waren van metaal. Ze zijn een aanwijzing voor het beheersen van het schrijven en het lezen en niet aangetroffen in Breda-West.

De 3e-eeuwse militaria uit de agrarische nederzetting van Breda-West, zijn mogelijk ook te verklaren vanuit een militair perspectief. Germania Inferior werd vanaf het midden van de 3e eeuw geteisterd door plundertochten van Germaanse (Frankische) stammen. In het rampjaar 258-259 wisten de Germanen zelfs tot in Spanje door te dringen. In onze streken kwamen de invallen vanuit twee richtingen: vanaf zee, waardoor vooral de kuststreken van Zuidwest-Nederland en België werden bedreigd en vanaf de hoge zandgronden ten noorden van de Rijn, met als voornaamste doelwit de woongronden van het Bataafse hartland (de oostelijke Betuwe).⁶⁹ Langs de *limes* werden verschillende forten vernietigd⁷⁰ en ook veel nederzettingen werden verwoest en daarna verlaten.⁷¹ Door de vele oorlogen werden de langs de *limes* gehuisveste troepen naar andere gebieden verordonneerd, zodat de grensverdediging aanmerkelijk verzwakte. De vermindering van het aantal manschappen had vanzelfsprekend zijn weerslag op de economie omdat daarmee ook de vraag naar allerlei goederen en voedsel slonk.⁷² De productie raakte echter ook ontwricht omdat ook de civiele nederzettingen niet van rampspoed gespaard bleven.

Ten tijde van Postumus (259-268 n.Chr.) brak een periode van herstel aan. Toen, maar mogelijk ook al eerder, mochten Germaanse stammen uit het vrije Germanië zich vestigen in het deels ontvolkte achterland van de *limes* in ruil voor levering van troepen en hulp bij de grensverdediging.⁷³ Aldus werd de verdediging versterkt en nam de bevolking weer toe doordat deze zogenaamde *foederati* nederzettingen stichtten of zich vestigden in bestaande, al dan niet verlaten nederzettingen. Doordat deze hulptroepen opereerden vanuit hun woonstede is vanaf de late 3e eeuw de grensverdediging niet meer zo strak geconcentreerd langs de *limes*, met als gevolg dat civiele nederzettingen militariseerden of in de militaire zone waren gesitueerd.⁷⁴ Onder invloed van de omstandigheden werden grote nederzettingen op het platteland versterkt.⁷⁵ De doelbewuste immigratie in ruil voor militaire dienstverlening leidde tot een vroege introductie van bepaalde kenmerken van de Germaanse cultuur in het Maas-Demer-Scheldegebied zoals hutkommen (afb. 15.9). Een ander kenmerk was het vervagen van het verschil tussen civiel en militair. De Germaanse *foederati* lieten zich onder meer leiden door het ideaal van martialiteit, waardoor het dragen van wapens ook een symbolische betekenis kreeg en illustratief was voor het archetype van een krijger. Toch was dit slechts één van de componenten van hun dagelijks bestaan, want zij waren eveneens boer en bewerkten de akkers of hoedden het vee.

In het achterland van het Maas-Demer-Scheldegebied raakten de meeste nederzettingen rond het midden van de 3e eeuw ontvolkt.⁷⁶ Er zijn slechts vijf nederzettingen bekend waarvan is vastgesteld dat ze tot in het derde kwart van de 3e eeuw bewoond waren: Antwerpen-Morsel, Neerharen-Rekem, Herk-de-Stad (Donk), Grobbendonk en Kontich.⁷⁷ De bewoning op Huifakker eindigde eveneens rond het midden van de 3e eeuw, terwijl de bewoningsporen op Steenakker dateren tot in de aanvang van de 4e eeuw. Dit betekent dat Steenakker de eerste nederzetting in het Maas-Demer-Scheldegebied is die na het derde kwart van de 3e eeuw nog bewoond was. Eerder is betoogd dat het verlaten van nederzettingen mogelijk werd beïnvloed door de Germaanse invallen. Gelijktijdig manifesteerde zich in de westelijke delen van Holland, Zeeland en Vlaanderen echter een ander fenomeen met alle gevolgen voor de bewoning van dien; de Duinkerke-2-transgressiefase. Door stijging van het zeewater traden overstromingen op en steeg eveneens het grondwater waardoor terreinen vernatten.⁷⁸ Indien de bewoners van Breda-West en omstreken contacten onderhielden met nederzettingen en centra in Zeeland en Vlaanderen, hadden ze ook te kampen met de gevolgen van de transgressiefase. Waarschijnlijk was er zelfs een directe invloed, want de dekzandruggen liggen immers aan de rand van de Pleistocene afzettingen en de grondwaterstand in de beekdalen kan zijn gestegen onder invloed van het stuwend water uit het westen. De lager gelegen bewoning op Huifakker heeft hiervan mogelijk overlast ondervonden. Het kan zelfs hebben bijgedragen aan het beëindigen van de bewoning.

Na de eerste immigratie omstreeks het midden van de 3e eeuw bleven Germanen zich gedurende de 4e en 5e eeuw vestigen in de streken ten zuidwesten van de *limes*, zoals op het vervallen villaterrein van Voerendaal en bij Gennepe.⁷⁹ De kenmerkende hutkommen en het aardewerk uit Noord-Nederland of Noordwest-Duitsland waren gemeengoed in dergelijke nederzettingen.⁸⁰ Ook op Steenakker is aardewerk aangetroffen dat overeenkomt met aardewerk uit Noord-Nederland. Het lijkt het meest op het Germaanse Rijn-Weser-aardewerk, dat in Overijssel en Gelderland voorkomt vanaf de 2e eeuw. Taayke dateert het complex van Steenakker in de tweede helft van de 4e eeuw op grond van het bescheiden decoratiepalet. Opvallend is echter dat dit aardewerk, in combinatie met laat 3e-eeuws gedraaid aardewerk, in een aantal hutkommen voorkomt. Wellicht dient het handgevoormde aardewerk toch vroeger gedateerd te worden waarmee de hutkommen uit de overgang van de 3e naar de 4e eeuw stammen. Ons inziens is de laat-romeinse bewoning niet als exclusief Germaans te bestempelen maar is sprake van een continue bewoning op Steenakker vanaf het einde van de 2e eeuw, die reeds in de tweede helft van de 3e eeuw werd aangevuld met Germaanse foederati. Dergelijke gemengde gemeenschappen van inheemse bewoners en Germaanse immigranten zijn ook bekend uit het Dekumateland achter de Bovengermaanse en Raetische *limes*, waar de Germaanse Alamannen zich hadden gevestigd. De oorspronkelijke provinciaal-romeinse bevolking wist zich naast de Alamannen te handhaven in het nu vrije Germaanse gebied.⁸¹

Al met al kan worden geconcludeerd dat de bewoningsgeschiedenis van de Romeinse Tijd, die zijn grondvesten had in de Late IJzertijd, behalve dynamisch ook zeer complex is. Tevens blijkt zelfs op hoofdlijnen nauwelijks een bewoningsgeschiedenis voor het Maas-Demer-Scheldegebied te schetsen. De bewoning van Breda-West is zonder meer beïnvloed door gebeurtenissen en ontwikkelingen in oostelijk Noord-Brabant, Zeeland of West-Vlaanderen en vice versa, maar ons onderzoek toont eens te meer het belang aan van microregionale studies. Breda-West is wat dat betreft niet meer dan een eerste aanzet. Nieuwe veldonderzoeken en vondstmeldingen zullen ongetwijfeld leiden tot het bijstellen van onze huidige denkbeelden, die we bovendien zelf moeten toetsen en onderbouwen met vergelijkend onderzoek van sites uit de omgeving zoals in het tracé van de Hoge Snelheidslijn en Oosterhout.

Afb. 15.9 Gereconstrueerde hutkom in Warendorf, Duitsland (foto J. Hendriks).

⁷⁷ *Antwerpen Morsel*, zie *De Boe* 1966; *Neerharen-Rekem*, zie *De Boe* 1982, 70-74; *De Boe* 1987, 51-54; *Van Impe* 1983, 65-94; *Van Impe* 1984, 65-94; *Grobbendonk*, zie *De Boe* 1984, 69-73; *De Boe* 1984a, 74-78; *Rogge* 1996, 68-98; *Kontich* zie *Verbeeck, Lauwers & de Boe* 1986, 59-64; *Verbeeck, Lauwers* 1987, 139-144; *De Paepel/Van Impe* 1991, 145-180.

⁷⁸ *Bloemers* 1978.

⁷⁹ *Respectievelijk Willems/Kooistra* 1988; *Heidmga & Offenberg* 1992.

⁸⁰ *Stuart & De Groot* 1987, 46-50.

⁸¹ *Van Es* 1981, 49.